

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 86
(17415)

2007 чылдың
июль 24,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 22.30.
Садар өртээ 4 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун 2007 чылдың июль 20-де республиканың хөй-ниитизи-биле УЖУРАЖЫЛГАЗЫ

Владимир Ооржак, журналист:

— Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Бисте, ылаңгыя найысылал Кызылда, федералдыг оруктарның септелгези эгелээни өөрүнчүг-дүр, ажилдар шалыпкын чоруп турар-дыр. Ооң-биле чергелештир бисте муниципалдыг укур-дузалыг оруктар бар болгай, олар кожууннар төптөрүн сумулар-биле, харындаа малчын турлагларга чедир харылзаштырып турар. Оон аңгыда чыл санында дажаан сугларга алзыр бичии хемнер кежир көвүрүглөр база бар. Муниципалдыг оруктарның септелгези кажан, кандыг акша-хөреңгилерниң күсели-биле кылдынарлы?

— Айтырыңар дээш, улуу-биле четтирдим. Экономиканың хөгжүлдэзи эң бөдүүн-даа транспорт инфраструктуразы (четкизи) чокка болдунмас деп чүвени тайылбырлаксай-дыр мен. Бис ону шуптувус билип турар бис. Ынчангаш бис көдээ ажил-агыйны көдүрер деп сорулга салган болзувусса, билдингир херек, муниципалдыг оруктарны база кичээнге алып апар. А бистиң муниципалдыг тургузуларывыстың бюджетиде, канчаар-даа ап көөрге, хөлчөк чединмес байдалдыг. Оларның боттарының орулгалары 10-15 хуудан ашпайн турар, оруктар дугайында сагыш салыр харык кайда боор. Ынчангаш муниципалдыг оруктарның тудуунга республика бюджетинден акша-хөреңги кириштирер апарын билип турар бис. Муниципалдыг эрге-чагыргаларның боттарыга орулгалар ажилдап алырынга сонургалдыын көдүрери чугула деп чүвени билип турар бис. Республика бюджетиде эң кол орулга — олча-ажык үндүрүүнүң талазы-биле дараазында хамаарылгалыг үлестингенинге: республика бюджетинде — 70 хуу, муниципалдыг тургузууга — 30 хуу деп хувааттынган бооп турарында канчал-даа таарышпайн турар бис. Бис ону муниципалдыг бюджеттерге таарымчалыг талазынче эде көөр бодап турар бис, муниципалитеттер боттарында акша ажилдап алырынга сонургалдыг болур уjurлуг, ону боттарының чугула айтырыгларын шиитпирлээринге, ооң иштинде оруктар тудуунга ажылгаар-ла болгай.

Владимир Сат, Кызыл хоорай, уругларга «Шайбалыг хоккейге ынактарның клубу» хөй-ниити организациязының удуртукчузу:

— Чаа туттунуп турар спорт комплекзи кажан ажылгалга кирип болурун дыңнаксап тур мен. Чылдар шуужуп эртер, уруглар, оолдар өзүп орав, олар удавас даайлар, күүйлер апар болгай, тудуг кажан доостур иргэ?

— Владимир чүвени шала хөөктүрүп тур ышкаш. Херектиң ужуру ындыг эвес-ле болгай. Спорт комплекзиниң тудуун бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Күжүгетович Шойгу идип үндүргөн болгай. Оон бээр чаа-ла бир чыл ажып тур,

ол тударда анаа-ла спорт комплекзи эвес, а Кызылга бир дугаар дош чунгулуг спорт комплекзи. Биске дыка харааданчыг чүве чүл дээрге, ону бүгү Россия девискээринге тудуп эгелээрде акшаландырышыкынын 50-50 хуу харылаар кылдыр хуваашканы: 50 хуузу «Чаңгыс демниг Россия» партия харылаар, 50 хуузу девискээрлер боттары деп дугуржулга кылдынган. Бистиң республиканың бюджетиниң дотациялыг бооп турарында, ук спорт комплекзиниң тудуунга акша чедишпестээн. Ынчалзажок ол айтырыг ам шиитпирлеттинип турар. Бис ону шиитпирлептер бис, декабрь айга чедир ажылгалга кириптеринге бүзүрелдиг бис, чүге дээрге акша-хөреңгилер бюджет дамчыштыр эвес,

инвестициялар тавары, биске ол спорт комплекстерин тударында харысалганы бодунга алган бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Шойгунун арга-курлавырларын дамчыштыр боттандырып турар. Бөгүнде 80 миллион рубль бүткен. Тудугнуң шак мындыг саң-хөө үндезини боттуп шиитпирлеттинип турда, бис ону шыдаптар боор бис.

Оон эрткеш, чаа Чазак бистиң республиканың кызыы бюджетинден 16 миллион рубльди спорт комплекзиниң инфраструктуразынга тускайлап бээрин көргөн. Мен бодумнуң эге сөзүмге, бис Кызылга спорт комплекзи байтык, бичии харыкчөк киоск тудуп алырда безин Анатолий Иванович Верзаковтан техниктиг негелделерге дүгжүрүнүң чөпшээрелин алыры эргежөк чугула деп айыттым. Биске шуут-ла ыядыңчыг чүве ол. Кызыл хоорайда чылыг чедишпези халаптыг нарын айтырыг апарган болгай. Ынчангаш ук спорт комплекзиниң чанынга тускай аңгы котельнаяны тударында немелде 20 миллион рубльди көрүп кагдывис. Ынчал кээрге, спорт комплекзин тударында бистиң күзеливистен аңгыда, бистиң боттарывыстың, республиканың бооп турар айтырыгларын шиитпирлээринден хамааржып турар. Бүгү болдунар

аргаларны ажылгап тургаш, чыл төнчүзүнге чедир спорт комплекзин, оода чадаарда тудуг ажылдарын доозуптар бис деп чүвеге бүзүрөп турар бис.

Чойгана Валерьевна Сендажы, Кызыл хоорай, башкы:

— Мени национал төлевилел езугаар аныяк специалистерге ипотека чээлизиңиң кезээ сонургадып турар. Бо айтырыг бисте, Тывада канчаар шиитпирлеттинип турары?

— Чойгана Валерьевна, айтырыңар дээш өөрүп четтирдим. Бо айтырыгга мынчаар харылаардыр мен. Бо чылда чуртталга фондузунуң ажылгалга кирер хем чээли хөлчөк эвээш. Каш хонук бурунгаар чурттакчы чон-биле хууда ужуражылгаларны эрттирдим. 100 кижиге айтырыг салган болза, оларның 99-зунун айтырыы

деткиир боор деп бодай-дыр мен. Назы-хары таарышпас дээш-ле, яны-бүрү дүжүметсиг шаптараазыннар тургузуп турган херээ чок боор. Кижиге болганы-ла ипотека чээлизи ап шыдавас деп чүвени билип тур мен, канчаар-даа ап көөрге, ол чээли ышкажыл, ону эгидер-ле болгай. Ындыг болганда, социал чуртталга тудуун база хөгжүдери биске эргежөк чугула. А тудугну калбартырынга биске энергетика күчүлерин улгатырары эргежөк чугула. Ону бис бо чугааның эгезинде айыттывис.

Ипотека чээлизиң бээриниң негелделериниң дугайында тодаргай харылап бээр-биле тускай специалиске сөс берип болур бис.

Чойгана Валерьевна Сендажы:

— Ында хуу дээрге хуу бооп турар-ла болгай. Аныяк специалист кижиге ону ап шыдаар деппе?

Денис Александрович Якимов, ипотека тудугларының килдис начальниги:

— Аныяк өг-бүлелерни чурттаар бажың-балгат-биле хандыраарында хамаарыштыр алырга, Тыва Республика, федерацияның субъектизи эргезин езугаар, амгы үеде Россияның Куртудуунда федералдыг бюджеттен кады акшаландырырының конкурсуунда киржип турар.

Шолбан Валерьевич Караоол:

— Чаңгыс айтырыгны көрээлиңер. Хуулар дыка улуг диди. Ол хууларны силер бадырып болур силер бе?

Денис Александрович Якимов:

— Харааданчыг чүве, ол хууларны бис бадырып шыдавас бис, бис федералдыг ипотека агентилелиниң стандарттары-биле ажилдап турар бис. Республикада ипотека чээлизиңиң хууларын бис доктаатпас бис, оларны Федералдыг агентилел доктаадып тургузар. Ол бүгү Россияда чаңгыс аай стандарт-тыр, бир эвес федералдыг агентилел кызырар болза, бис чайгаар чагыртыр бис.

Шолбан Валерьевич Караоол:

— Ындыг-дыр, четтирдивис.

Ынчал кээрге, Чойгана Валерьевна, Силерге мен мындыг чүвени билип алырын дилээр-дир мен: ипотека чээлизиңиң негелделеринге таарыштыр кирерин бодаар херек, чүге дээрге бөгүнге чедир 140 миллион рубль нити түннүг 144 чээлилерни берген-дир. Мынчаар ап көөрге, боттарының аргаларында бичии-даа бол, артыр чээли ап турар кижилер бар ышкажыл, чурттаар бажың-балгатка акшаны апкаш, баш кырында кырышалыг болу бергеш, чээлини 20 чыл дургузунда төлеп кааптарын бодагылап алган аан.

Ынчангаш чээлиңиң негелделеринге кирерин кызыдыңар. Социал чуртталга бажың-балгадының айтырыы кончуг нарын байдалда, бисте ындыг чуртталга тудуунун байдалы чаржынчыг.

Сергей Куулар, АЧТ (аныяктарның чуртталга тудуунун даргазы):

— Эрге-чагырга черлери чон болгаш эрге-чагырга чаңгыс аай деп хүлээп көрүп турарын дыңнаары өрүнчүг-дүр, олар чаңгыс хол болуп ажилдаар дээни эки. Мээң айтырыым база аныяктарның чуртталга тудуунга хамааржыр.

80 чылдарның төнчүзүнде Кызылга АЧТ программазын хүлээп алган, оон кол утказы чүл дээрге, аныяктарны боттарында чурттаар бажың тудуунче организаастаары турган. Аныяктар микроайонун тудуп тургузарында Кызыл хоорайның чагыргазы 110 гектар черни тускайлап берген. 1994 чылда Шериг-оол Ооржак 3 млрд. 400 миллион рубль өртектик муниципалдыг өнчүнү Чазактың өнчүзү деп чарлаан нормативтиг актыны үндүргөн. Ол нормативтиг акт каяа-даа парлаттынмаан, АЧТ боттарының эргелерин камгалап, эт-хөреңгизи дээш туржуп турар үеде эт-хөреңгини дамчыдарының дугайында херекти хөөктүргөн, оон түннелинде боттарының күжү-биле кончуг улуг бажыңны тудуп алган аныяктарны кудумчуже үндүр октаан, а квартираларны канчалдыр, кымга хувааганы билдинмес, а 110 га чер участогун

(Уланчызы 2-ги арында).

(Эгези 1-ги арында).

аукционга садып эгелээн. Мээң айтырым мындыг. Чон биле эрге-чагырганың аразында эп-найыр-ралды эгидер деп бодаар болза, бис чидиргелеривис дээш эгидилгени негеп болур хире бис. Ынчан аныктар ону көргөш, бисте эрге-чагырга бодунуң хүлээлгелеринге шынчы сөзүн ээлеп шыдаар-дыр деп билип көрө бээр. 110 гектар чер участогун эгиткеш, аныктарга чуртталга тудуунга бээр болза, аныктар эрге-чагыргага бүзүрээр. Эп-найыралдыг чурттап көрээлиңер.

Айтырыг. Чазак биске эгидилгени төлеп бээр бе, аныктарга чуртталга тудуунга 110 гектар черни катап эгидип бээр бе?

Шолбан Валерьевич Кара-оол:

— Мен мындыг тайылбыр бериксеп тур мен. Мен Сергейни ол шимчээшкениң баштакчыларының бирээзи деп билер мен, ооң шудургузу, тура-соруктуу меңээ тааржыр. Ынчалзажок, өске талазындан алыр болза, «хуваар, хавыраар, дамчыдар» деп кыйгырылгар ырак эвес-даа бол, эрткен революшчу үелериниң-дир. Ам өскээр боданып, өске ажил-херектерге мөөңелеп көрээлиңер. Кады тудуп, тургузуп көрээлиңер.

Бир эвес суд дамчыштыр республиканың чазак Сергейге болгаш ооң ол бажыны тудушкан эштеринге хүлээлгелиг деп шын-зыттынар болза, бис кайнаар-даа былдаар харыывыс чок. Бистиң чурттап турарывыс демократтыг ниитилелге кижилер бөрүзү, ооң албан-дужаалындан хамаарылга чокка, хоойлуларны күүседир хүлээлгелиг. Бир эвес чугаа акша эгидилгениң дугайында чоруп турар чүве болза, ол хоойлужу-дулга езугаар шиптирлеттинер апар.

А кады тургузулга дугайында айтырыгга хамаарыштыр, мен силерни болдунуп болур аргаларын, хевирлерин бар шаа-биле дилеп көөрүнчө, чуртталга тудуунуң айтырыгларын кады шиптирлээринче чалап тур мен. Меңээ бүзүрөп көрүңер, мээң ажы-төлүм база келир үедө таарымчалыг байдалдарга чурттазын, маңаа боттарының үе-чергелери-биле кады сайзыраар аргаларыг болзун деп бодаар мен. Ынчангаш аныктарга чурттаар оран-бажың алыр аргалар турзун деп күзээр мен.

База катап катаптаайн, бис инвестиция программасынга 400 миллион рубльди тускайлап тура, тууйбу бүрүзүн Саян артындан киир сөөртүп турар болзувусса, кандыг ындыг эки тудуг дугайында чугаалаар бис? Баштайгы дээрзинде тууйбу заводун тудуп алырынга, бажың тудар комбинатты тудуп алырынга доктаап көрээлиңер. Бажың тудар комбинаттар биске 3 турду, а тууйбу заводтары барык район бүрүзүңге турду.

Ам тууйбу бүрүзүн Саян артындан сөөртүп ужурга таваржып турар-дыр бис. Мооң артында кандыг-ла-бир кажарлаашкын, акша-хөреңги-биле холбашкан чүүлдер чаштынганы, тудугнуң өрткө-үнезиниң аартаашкынын багай оруктарга, өске-даа чылдаганнарга шамнаар хөөннер бар. Чик өрткө-үне-биле тударыңа боттарывыс сонургалдыг болур болзувусса, боттарывыстың акша-хөреңгивисти санап билер апар-зывысса, чүгле ынчан тудуг тудар, тудуг хөгжүүр. Ынчангаш боттарывыска тудуг материалдарын бүдүреринче кыйгырып тур мен. Кызыл хоорайга тудуг материалдарын бүдүрерин эгелээринге бюджетте 40 миллион рубльди онзалап тускайлаанын сайгарлыкчыларга дыңнадып тур мен.

Калдар Комбуевна Ондар:

— Мен мында ол чарыктың-даа, бо-даа чарыктың дача ээлериниң өмүнээзинден чугаалап

тур мен. Дачада 14 чыл болдум. Депутаттарга, республика Чазаның Баштыңына чагыым чүлдизе, дачаларга кем-херек үлгедиишкенин, арагалаашкынны, оор чорукту чавырылдырарын кызыдып көрээлиңер. Мен ам мотор орнунда ажилдап тур мен — электри сывырындактарын одура кезип алгаш баргылаан, чагызын база кезип алгаш барган. Чер ыттаттас, ынчалза-даа ол кижини чемгерер. Күүсекчи болгаш хоойлужу-дулга эрге-чагыргалар чер үндүрүүн кудуладып көрүңер, бөдүүн чон чер ачызы-биле амыдыразын. Эргим чаңгыс чер-чуртчуларым! Республиканың Баштыңы-биле кады, депутаттар-биле кады бистиң бо чер-виске эп-найыралдыг чурттаарынче силерни мен кыйгырып тур мен.

Шолбан Кара-оол:

— Деткимченер дээш улуу-биле четтирдим. Калдар Комбуевна. Бурган Силерге авыралдыг болзун, кадык-чагай, шыдамык бооп көрүңер, черге чоок-ла чоруңар. Кем-херек үлгедиишкенин-неринге хамаарыштыр, бис ону холга алыр бис, эрге-хоойлу камгалаар бүгү органныр-биле кады бүгү күрженишкенин-неривисти, тура-соруушту кем-херек үлгедиишкени кудумчуга чок турар болзун дээш каттыштырар бис. Бисте шупту чүве багай, бис шуптуvus үлгедикчилер бис деп чугаалап болбас, ол шын эвес болур. Кем-херек үлгедиишкенин-нериниң кол чылдагааны бистиң Россияда бирги черде үнгенивис ажил чок чорукта. Ынчангаш экономиканы, көдээ ажил-агыны катап диргизер дээш бүгү чүвени кылыр херек. Хоорайның дачаларында көдээден келген хөй өг-бүлелер чурттап турар деп чүвени бис билер бис, олар ында онза эргелер-даа чок байдалда. Ынчангаш көдээни катап диргизери—бистиң салып турар кол сорулгаларывыстың бирээзи. А кем-херек үлгедиишкенин-нерин дуй шавары—ол дээрге, күүселдеге ыыт чокка хүлээп алыр кыйгырыг-дыр. Бир-ле дугаарында ол дээш эрге-хоойлу камгалаар органныр харысалгалыг болур.

Геннадий Монгуш, караа четпестер ниитилелиниң проф-эвилел комитетинин даргазы:

— Кызыл хоорайда Бүгү-россияның караа четпестер ниитилелиниң чаңгыс бүдүрүлгези бөгүн саң-хөө талазы-биле берге байдалда туруп турар. Күрүне чагыглары хажызынче чоруй барган деп санаар бис. Бистиң бүдүрүлгевисти деткирин диледивис. Даараан кылыгларны бүдүрүп турар бистиң бүдүрүлгевисти деткир талазы-биле Чазактың планы кандыгы?

Шолбан Кара-оол:

— Силерниң бүдүрүлгөңөр бөгүн муниципалдыг болгаш күрүне чагыгларын чеже хирени ап турарын бодумнун справка материалдарымдан тыварын кызыдып көрей. Силерниң бүдүрүлгөңөргө күрүне чагыгларын доктаамал улуг хемчээлдин-биле дузаларын кызыдып турар деп билер мен, моон сонгаар-даа ынчаар кылыр бис. Муниципалдыг болгаш күрүне чагыгларын күрүнөден акша дилеп турар эвес, акшаны ажилдап ап турар бүдүрүлгөлөргө бээр. Бир эвес кайда четпестер бардыр, ылангыя чамдык удуртукчу дүжүметтерниң күрүне чагыбының талазы-биле шиптирлер хүлээп алырында ындыг-мындыг четпес чүүлдер туруп келир болза, чагаадан бижирер. Силерге дуза чедиреринге белең бис.

Бүгү-россияның караа четпестер ниитилелиниң бүдүрүлгезинин директорунун оралакчызы:

— 2007 чылда бистиң бүдүрүлгө чаңгыс-даа күрүне чагы албаанынга немелде кылыксап тур мен. Бо тайылбыр-дыр.

Шолбан Кара-оол:

— Күрүне чагыбының департаментинин ажилдакчызы мында

бар бе? Силерге сөстү бердим.

Департаментинин начальнигинин оралакчызы М.М. Шаг-дуржапова:

— 2007 чылда бюджет албан черлеринден чагыглар алырының дилеглери кирбээнин дыңнадыксап тур мен. Бүгү-россияның караа четпестер ниитилелиниң бүдүрүлгези эрткен чылдарда колдуунда садыглаашкынга ойнап ап келгеннер. №94 Федералдыг хоойлу езугаар олар өскелерден артык эргелиг болур.

Шолбан Кара-оол:

— Бөгүн бистиң бүдүрүлгөңөривис, үндүрүг төлекчилери болуп турар бүдүрүлгөңөривисче хүндүлүг сайыттар кичээңгейни салыр ужуруг. Мээң дилээмни күүседиринге идегедим. Күрүне чагыгларын күүседиринче сагышты салыр, ол шынар болгаш өрткө талазы-биле дүүшкен турар ужуруг, ынчангаш тендер садыглаашкын эрттирер турар, ол кайы-даа талага таарымчалыг болурунга идегээр мен.

Ольга Есекова, «Центр Азии» солунунун штаттан дашкаар корреспондентизи:

— 2007 чылдың «Үстүү-Хүрээ» музыканың болгаш бүзүрелдин Делегей фестивалына республиканың Чазак деткимчени көргүзөр дугайында МИЧге бижээң болгай. Кайы хире хемчээлди дузаны чедирерил?

Шолбан Кара-оол:

— Сагыш-сеткилди катап төрттүнериниң талазы-биле эгелээшкенин деткип турар бис. Сагыш-сеткилди катап төрттүнеринче угланган хемчеглерни боттандырырга күзел-чүткүлдүг оолдарны бодун долгандыр эвилелдеп алган Игорь Дулуштуң эгелээшкенин деткип турар мен. Эгелээшкенин кончуг эки идеялыг болуп турар. Ынчаарга, ооң өске талазын алырга, фестивальдың 400 киржикчизи, оларны иштинде 150 даштыкы аалчылар чурттаарыңа кандыг-даа таарымчалыг байдалы чок шөлге чедип келир. Чадаанада амыдырап-чурттаарыңа чогулгалыг байдал база чок. Оон аңгыда республикавыстың ат-алдарын база бодаар ужуруг бис. Ынчангаш бо фестиваль чүгле музыкантыларның аразында харылзажырының хемчээ болзун дээш эвес, ону эки шынарлыг эрттиреринче кичээңгейни салган бис. Фестивальды тос чыл эрттирер келген-даа болза, ол бодунун сорулгазы— Үстүү-Хүрээ дуганын тударын чедип ап шыдаваан. Чөөн-Хемчик кожунунун болгаш Чадаана хоорайны муниципалдыг эрге-чагыргалары кажан ол хүннерде кээп турган хөй санныг аалчыларның сагыш-сеткил болгаш материалдыг ачы-дузазын ажилдап шыдаваан, акша-көпөк ажилдап алыр байдалды тургуспаан. Мооң чылдагааны-биле Чадааның үрелген стадионун эде кылыр ужурга таварышкан. Чадааның Культура бажыңы элээн көрүштүг аян-шинчилиг болзун, дириг музыканы дыңнаарыңа таарымчалыг болзун дээш 300 муң рубльди тускайлап берген. Бо айтырыг мурнунда турбааны-биле бюджетте акша-төгерик көрдүмээн, парламент-биле чепшээржилге кылдырмаан-даа болза, эгелээшкенин деткири-биле 600 муң рубльди Чазак тускайлап берген. Шак мындыг чүүлдү кылырын фестивальдың эгелекчилеринден болгаш организаторларындан манап турар бис. Фестивальды чүгле фестивальдың эки эртеринче угландыраар эвес, ол ышкаш кол-ла чүве республикавыстың ат-алдарын, арын-нүүрүн бодаар ужуруг бис. Келген аалчылар биске келгеш, көргөн, билген эки чүүлдериниң дугайында чугаалаар кылдыр организастыг хемчеглерни алыр херек.

У.П.Өпей-оол, «Алдан-Маддыр» Национал музейниң эртемден секретары:

— Менде айтырыг чок, Чаа Чазактың кежигүннерин найысылал хоорайның, Улуг-Хемниң

эриктериниң, Тываның девискээринде дыштанылга зоналарының арыг-силиг болурунче сагыш салырын күзеп тур мен. Амыдыралдык кадык овуру-хевириниң, ол кадыкшылдың модазы болган турар дугайында программаны ажилдап кылырын күзеп туру мен. Тыва Республиканың Чазаның бүгү кежигүннери спортка идепкейлиг киржириң, чурттакчы чон олардан үлегер алырын саналдап тур мен. 20 чыл хуусаалыг чурттакчы чоннуң санитар-гигиена программанын хүлээп ап болур. Делегейде ындыг чижектер бар. Чижээ, Сингапур.

Шолбан Кара-оол:

— Четтирдим, Ульяна Павловна. Мен бодумга спортту үргүлчү кылыр ужуруг деп билдим (залда каткы), ол дээш чүткүлдүг болур. Студент чылдарда спортка хандыкшып, маргылдааларга үргүлчү киржиң турган, столга олурган соонда бистиң аравыста дыка хөй кижилер спортчу овуру-хевирин чидирген. Ынчангаш Чазакта неделяда ийи катап спортчу хемчегге киржиң айтырыгны чугаалажып тур бис, ол болза эки тураның-албадалдыг чуруму-биле болур (залда каткы). Салчак Калбахөрөкович Тока дыштаныр хүн бүрүзүндө Кызылдың чурттакчыларын хаактаар кылдыр чыып алыр аргалыг турганын билер мен. Партия обкомунун болгаш Министрлер Чөвүлелиниң бүгү ажилдакчылары колдуунда шуптузу хаактаар черге ужуражыр турган. Шак мындыг хемчегни бо кыштан эгелээринче кыйгырып тур мен; ынчан «Тайга» станциязы анаа ажилдап эгелээр болзун, аңаа дыштаныр хүн бүрүзүндө боттарывысты көржүр, ужуражыр бис, кайы хире спортчу мергешилдивисти көргүзөр бис.

Шолбан Валерьевич Кара-оол:

Залдан келген бижикти номчурун чөпшээрп көрүңер. «Хүндүлүг Дарга! Силер Айтыккалыңа ветеринарияны катап тургузарын чугааладыңар, ол дээш өөрүп тур бис. Тыва Республиканың ветеринар талазы-биле албанынга, ылаңгыя Тываның ветеринар лабораториязынга 2008 чылдың бюджетинге Силер деткимче көргүзүп шыдаар Силер бе?

— Ийе, шынал-ла, ындыг. Республиканың көдээ ажил-агыны чүгле бистиң бурунгуларывыстың арга-дуржулганын тургустунар ужуруг эвес, ол арга-дуржулга чүс-чүс чылдарда чедиишкенин ажилгалтынып келген, ону ап октап болбас. Өске талазында, бистер ам 21 чүс чылда чурттап турар бис. Көдээ ажил-агы эртеми бар, орта үндезилээш, шаандан бээр эки түннелдерни чедип ап, шынарлыг продукцияны бүдүрүп турар. Татарстан Республиканың ногаа өстүрер совхозунга баргаш, чаңчыл езугаар ногаа өстүрер чылыдылга черин көөр боор бис деп бодаан мен. Херек кырында ындыг эвес, сайзыраңгай бүдүрүлгени көрдүм. Компьютерниң кпопказын базаытарга, дүүн кайы-бир огураң кайы хире өскенин, чеже хире хемчээлдиг чемишчидилге азы суг херегин ында көргүзүп турар болду. Оон соонда

эртем кайы хире бурунгаар сайзырай бергенин билдим. Рынокка чижилгени тургузар деп бодаар болза, акшаны салыр ужуруг, көдээ ажил-агы инновацияга үндезилээш, катап тургустунзун, сайзыразын дээш хөреңгини салыр.

Тывага ветеринарияны катап тургузар, ол дээрге эртем-дир. Ол эртем болганда, шынарлыг болгаш хереглетиңген ачы-дузазын бүгү кижилерге чедирер ужуруг, чүгле бюджет акшаландырышкынынче көрүп орбас. Тываның ветеринар лабораториязының ажилдакчылары маңаа хамаарыштыр шыңгы боданыр боор дээрзинге идегедим.

Айлана Чадамба, Аныяк көрүкчүлөр театрының уран чүүл удуртукчузу, хөгжүм-шии театрының орус бөлүүнүң режиссеру:

— Мооң мурнунда турган, ооң иштинде совет үедө турган чазак Тывага Аныяк көрүкчүлөр театрын чедир үнелевин барган. Театр 1974 чылда тургустунган-даа болза, аңгы оран-савазы чок, ындыг-даа болза, республиканы алдаржыдып келген бис, багай эвес түннелдерлиг болуп келдивис. Эрткен чылын «Театр» номинациязынга москвалык «Соңгаар идилкеш», «мөөңүнү» алган бис. Колдуунда чалаткан артистерниң күсели-биле тургустунган орус бөлүктөн хевирлеттинген орус театры база чедир үнелевин барган бис. Эде тургустунушкунуң чылдарында оларның хөй нуруузу республикадан чорупкан. Бир эвес бис федерацияның долу эргелиг субъектизи кылдыр санаттынар деп бодаар болзувусса, орус театры катап тургузар ужуруг бис, чүге дээрге орус культура ханы дазылдарлыг, орус дыл «кулуг болгаш күчүлүг» болуп артары уламчылавышаан. Бистиң уругларывыс делегей культуразының эң эки овуру-хевирлеринге өөренип болгаш кижизиттинер аргалыг болур ужуруг. Оон аңгыда орус дылга чугаалажыр чурттакчы чон республиканың чурттакчы чонунуң 30 хуузуң ээлеп турар-даа болза, бодунуң театры турарыңа бүрүн эргелиг. Тывага орус театры аждарын деткирин Силерден дилеп тур мен.

Шолбан Валерьевич Кара-оол:

— Бо айтырыгны Силер, Айлана Леонидовна көдүргениңер кончуг өөрүнчүг болду, бир эвес бо айтырыгны Иванов азы Петров салган болза, элээн үндезинниг болур турган ийик. Россия Федерациязының культура сайыды Александр Соколов-биле ужурашып тургаш, бо темага хамаарыштыр чугааны кылган мен. Оон деткимчези-биле бо айтырыгны шиптирлеп шыдаарывыска идегээр мен. 2008 чылдың республика бюджетинге орус театры тургузарыңа акшаны киририн көөр бис. Бистиң культура сайыдындан бо айтырыгны онза хайгааралга алырын дилээр ийик мен.

ЧУРУКТАРДА: ужуражылга үезинде. В.Савиныхтың тырттырган чуруктары.

(Уланчызын дараазында номерден номчуур).

МЕҢЭЭ ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР

2001 чылда Шом-Шум болгаш Хан-Дээр девискээрлерин күрүне заповедниги кылыр болгаш камгалалга алыр база аңаа ажилдаар егерлер херек деп чар-чугаа Сүт-Хөл болгаш Чаа-Хөл кожуун-нарынга дыргын тарай берген турган.

Мен бодум Шом-Шум хемнин бир адыры, ооң девискээри Кургал деп черге төрттүнген болгаш, ону база сонургай берген мен. Ынчангаш «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң баштаар черинге, чаа ажиттынып турар заповедникке ажилдаар күзелмни илередип чеде берген мен. Заповедниктиң даргазы-биле чугаалажып таныжарымга Шом-Шум девискээринге ажилдаары-биле 30 ажыг билдиришкни киргенин дыңнатты. База ол ышкаш, шилиге шыңгыы болгаш эртем-билии тааржыр, шалыпкын, эрес-кежээ кижини алырын шиитпирлээнин чугаалады. Сүт-Хөл кожуун чагыргазынын талазындан Ишкин чурттуг Александр Дадар-оолович Түлүштү сүмелээнин оон билип алдым. Мен билдиришкни кириер дээримге: «Эртем-билиңер тааржыр-дыр, ындыг-даа болза, назы-харыңар дөгү берген-дир, акым» диди.

Мен бодум пенсияда-даа болзумза, Максим Мунзуктуң ырлап чорааны ышкаш «амдызында аныяк» ашак-ла болгай мен. Ола чылын Шом-Шумнуң Улуг-Уру талазында хемнерниң баштары болгаш Таңмалык хемнин бажы, ниитизи-биле 7 хемнин бажы «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң камгалалдыг чери болу берген. Ону камгалап кадагалаары-биле Чаа-Хөлден курлавырда шагдаа (пенсиянер) Орлан Монгуш томуйлаттырган.

2003 чылда чаа томуйлаттырган егер-биле хеймер оглум Орланни эдертип алгаш, төрзөн черим кезип, ону көрүп, сонургадыр дээш айттаныпкан мен. Ишкин суурга машиналыг чедиртип алгаш, улаштыр айттар ачылап алгаш чорупкан бис. Улуг-Шеле баштап ашкаш, Шом-Шумнуң Кара-Хемге барып хонуп алгаш, эртенінде Ак-Хаялыг хемни өрү үнгөш, заповедник девискээрин колдуу-ла дөгөрезин кезидивис.

Шак ол аян-чоруктан мээң оглум кончуг-ла өөрүшкү-маңнайлыг чанып келген. Сыын-мыйгак өөр-өөр шөлзөн оъттап чоруур, айттыг кижилерни улуг-ла тооксавас. Хайыраканнар эдерикеш, ында-мында чогушкан, херберлешкен, тооргулар сойтунайчып бисти долганып халышкан дээш, черле бойдустан байлаа, демир-үжүк-биле бижиттинмес чараш-ла болган. Оглум ол аян-чоруктан тырттырып алган чуруктарын улуг акыларына, эш-өөрүңге көргүзүп, шак мындыг чараш

оран барын, хөөрөп таныштырган. Дараазында чылын ортун оглум биле улуг оглум «бисти база чедирип, көргүс» деп барганнар. Ынчалза-даа сагыш ышкаш чүве кайын турар, 2004-даа, 2005-даа чылдарда бодап алган аян-чоруу-вус бүтпейн барган.

2006 чылдың июнь эгезинде ортун, база улуг оолдарымни эдертипкеш, ада-чуртум, ада-өгбелерим оруктарын көргүзери-биле айттаныпкан мен. Оруувус эрги хевээр. Шом-Шум бажы Кара-Хемге келдивис. Эжен-не бо борта келгеш амылыг амытан көрбедивис. Таваржыр-ла чүве — одаглар, айт мыяа, янзы-бүрү бок саазынар. Аң-меңниң ийи-чангыс эрги истери, ында-мында өртөн кара өзеннер.

Бо бүгү чүнү херечилеп турарыл дээрге, мында заповедник (участогу) девискээри эвес, анаа төтөглекчилер төвү тургустунганының бадыткалы. Хемнер баштарын санай аңчылар казанактары, орустаарга «заимкалар». Орлан Монгуш дээрзи 5 чылдың нүүрүндө заповедниктиң девискээрин кезип көрбээн, ындыг-даа болза, шалыңны үргүлчү ап келген. Ол боду кадайының Чаа-Хөлде организациясында чолаачылап ажилдап турар.

«Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң чаңгыс бо участогунда ажил шак мындыг байдалда. Девискээр картазын кадарып-хайгаарап, меге отчеттар берип орап бо-ла. Бир эвес заповедниктиң бүгү участоктарында байдал мындыг чүве болза, ону кандыг заповедник дээр боор, күрүне акшазын халаска чарыгдарының орнунга, хаап кааптар ол-ла-дыр.

Заповедниктиң участогун долузу-биле кезип, отчет кылып, айттыг чортар болза, эвээш дээр-ге-ле 15 хонук херек, мону мен Шом-Шум чурттуг Эрес-оол-биле бижип ор мен. Неделяда 5 хонук чолаачы ажилдыг Орлан Монгуш ону канчап күүседиптерил? Орлан Монгуш аңаа безин көпкээн, эвээш боорга Сергей Кыныраа-биле немелде «камгалал зоназы» деп хөй-ле девискээрлерни мегелеп шыйгаш, немелде егерлер кирип алган. Ында Очур-оол, Өнер-оол, Семен, Олег, Мерген деп чаа шалыңныг шаттыг ажилдакчылар немешкен. Ынчаар-ла ат азынган чаа егерлер тыптып келген.

Оларны кысказы-биле тайылбырлап сайгарарга мындыг: Очур-оол КУП даргазы, пенсияда. 1970-80 чылдарда Хемчик заказнигинге егерлеп чораан. Өнер-оол Очур-оолдун күдээзи. Семен — аныяк аңчы эр. Олег — «камгалал зоназында» хуу малын малдап орап, Мерген база ындыг. Заповедник тургустунарының мурнунда негелде езугаар, эртем-билигил кижилер херек турган-на болгай, ону бо материалдың эгезинде бижээн

мен.

1974-75 чылдың кыжында Улуг-Уруга хар улуг дүшкен. Ынчан «Хемчик» аңчы-тывыш ажил-агыйына аң өлүрөр хөй керээлер келген. Шом-Шумдан 40 мыйгакты өлүрерин чөпшээр каан турган. Он хире аңчы ону күүседире-биле барган бис. Улуг аң сыын, мыйгак дыка элбек турган. Сарыг-Чазы деп черге 100 ажыг аң турган. Шом-Шум чурттуг Дыртык Түлүш «Улуг-Урудан харга бастыргаш ажып келген аңнар-дыр, хөөкүйлерге дегбечер» дээш, бисти соксадып каан.

Ам байдал шуут өске. Шом-Шум аңнары бойдустан халавындан эвес, төтөглекчилерден дескеш Улуг-Уруда кыштап турар апарган. Күжүрлер чүгле кыштап алгаш дедир кээрге, өрттедип каапкан кайттарда, өзеннерде, чазыларда база-ла төтөглекчилер манап, кедеп чыдар.

Чер-чуртум ынчаар куруглап каарга, меңээ дыка хомуданчыг-дыр. Ону кым эгидип бээрил? Беш-алды чыл иштинде халас шалың ап келген Орлан Монгуш бе? Азы заповедник участогунуң удуртулгазы бе? Канчап черле ол хире байлак оранны ынчаар куругладып каар боор.

2001 чылда Сүт-Хөл кожуун чагыргазы Ишкин чурттуг чылгычы оол Александр Түлүштү сүмелеп турган. Бир эвес ажилдаан болза, езулуг төлөптиг кижилер ол турган. Александр ол девискээрниң чонун таныыр, чурттакчыларның хүндүткелин чаалап алган эр-дир. Далдап-далдап таска дүшкен деп чүве бо эвес бе? Мени-даа ажилдадып каан болза, мындыг чүве турбас турган. Бир эвес мээң бо бижээн чүүлүм шын эвес дээр болза, дораан солунче бижирер! Мен оон-даа тода кылдыр чырыдар мен. Кайда кандыг чадырлар барын, каш кижилер кыштап турарын, кымнарыл дээш...

Беш-алды чыл дургузунда кара-биле көрбээн черин бо хире куруглаткан Орлан Монгуш күрүнениң шалыңын чежеге чедир ап кээрил? Бир эвес бо бүгүңү меге дээр болза, Орлан Монгушка баштадып алгаш, удуртулга даргалары участокту кезип көрзүн. Орлан орук-даа тыппас, тус черниң чурттакчыларын-даа танывас. Ол девискээрни камгалаарына төлөптиг кижилер, ооң бодунуң чурттакчылары болур уjurлуг. Александр Түлүштү ам-даа ажилдадып каар болза, бүзүрелдиг, төлөптиг кижилер ол-дыр.

Эрес-оол ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай.

Балгазынның хадылыг арынын дугайында чараш ырлар, шүлүктөр-даа барла болгай. Шынап-ла, бойдустан бо чаяалгазын уран-чечен кижилерниң алгал-мактап чоруурунга бодум хуумда кончуг таарзынар мен.

Мактаныр чүве чок, Сибирьниң каас-чараш делгемнерин ажил-ижим аайы-биле каш-даа катап узун-доора дургаар кешкен мен. Россияның төттүмөс байлаа Сибирьде чаштынып чыдар дээрзинге, бүзүрелим ынчан одунган. Бир күзүн Чита хоорайдан Красноярскиге кончуг аяс хүн ТУ-104 самолет-биле ушканым черле уттундурбас. Ынчан Сибирьни самолет кырындан көөрге чара-

улуг болган. Ол үеде хөй акша-хөреңгини үндүрүп тургаш, хадылыг арыгны колдуунда 5-6 чылдар иштинде катап тургузупкан турган. Өрттенген черге тарып тургаш өстүрген хадылар, ооң мурнунда турган хадылардан харын чараш көстүр чораан. Ону ол черге чурттап чораан кижилер безин чугаалап турдулар.

Ам Балгазынның хадылыг арынын көөрге, каракка чаржынчыг апарган. Экономиктиг кризистин берге чылдарында та каш катап өрттенген чүве. Ону ол үезинде дүрген өжүрүптөр акша-хөреңги арга-арыг ажил-агыйларына турбааны-ла шын. Ынчалза-даа бар-ла турган күштү ажылгап турганнар.

Ам өрттенген хадылыг арыгны катап тургузарынче улуг кичээнегейни салыры негеттинип келген. Оода-чадаарда өрттенип калган черлерниң кургап калган ыяш-

КАРАККА ЧАРЖЫНЧЫГ

жын чүү дээр боор. Шупту ыяштар күскү өң кире бергенде, ында кандыг өң чок дээр боор, бистин чурттап чоруур черивисти бурган база ынчаар чаяап каар боор чүведир. Ынчан Сибирьниң бир кайгамчык чаражын көргөним ол.

Ам база катап Балгазынның хадыларынче эглип келийн. Сибирь делгеминиң эң-не мурнуу зонасында чыдар хадылыг арыг чүгле Балгазында үнүп турар. Тывадан бурунгаарлаарга, ындыг хадылыг арга кайда-даа чок. Бо хадылыг арыгның бир онзагай талазы мында. Ынчангаш шаандан тура Балгазынның хадылыг арынын заказник кылдыр тургускан чылдагааны ында.

Бир эвес эрткен үеже хая көрүнүр болза, Балгазынның хадылыг арынын камгалаарынче совет үеде улуг кичээнегейни салып турган. Тывага хөй чылдарда арга-арыг ажил-агыйын удуртуп келген Терентий Воронков Балгазынның хадылыг арынын катап тургузар талазы-биле улуг ажилды кылып чоруткан удуртукчунун бирээзи. Ооң эгелекчи саналы-биле Балгазынга хадының өзүмүн өстүрер питомникти тургускан. Чүгле Тывага эвес Россияга безин ат-алдарлыг школачыларның лестничествозу Балгазынга турган. Олар Балгазынның хадыларын өстүреринге болгаш ажаарына төлөптиг үлүг-хуузу кирип келгеннер.

Совет үеде бир дугаар Балгазынның хадылыг арыныга өрт 1973 чылда болган. Красноярскиниң өртчүлериниң киржилгези-биле ону кончуг шалыпкын өжүргенда болза, ооң чедирген когаралы

тарын аштап-арыглаарынче кичээнегейни угландыраары чугула апарган. Бодап көрүңер даан, федералдыг автоорук «М-54 «Енисей» хадылыг арыгның ортузу-биле эрткен болгай. Бо оруктап иштики, даштыкыдан кандыг аалчылар келбес дээр силер.

Мооң мурнунда ТР-ниң Аргаарыг ажил-агый талазы-биле агентилелдиң удуртукчулары турган С.В. Салелкин, В.И. Шишкин суглар хадылыг арыгны катап тургузар талазы-биле чамдык ажилдарны кылып чоруткан. Чаш өзүмнерниң тарылгазын чорудар талазы-биле семинарларны ол черге эрртирип турдулар. Ынчалза-даа чедир кылбаан чүүлдер хөй.

Ам арга-арыг ажил-агый агентилелинде чаа, аныяк удуртукчулар келген болгай. Олар черле бо хадылыг арыгны катап тургузар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни алыры негеттинип келген. Балгазында бир улуг аргаарыг ажил-агыйы бар болгай. Ооң-биле чергелештир Тывада хадының чаш өзүмнерин өстүрүп турар чаңгыс питомник Балгазында турар. Бир эвес бо аргаарыг ажил-агыйына бүгү талазы-биле деткимчени бээр болза, хадылыг арыг 5-6 чылдан бээр шаандагы хевири кирип, катап тургустунуп келириниң аргаазы бар.

Тывада хөй-ле заказниктер бар болгай. Ынчалза-даа Балгазынның хадылыг заказниги онзагай контролга турар болгаш деткимчени алыры албан.

Хевек ХЕЙМЕР.

Кат-тооруктуң быжарын манавайн, ону электен-не чыып төтөглээр чоруктар чыл-чылы-биле уламчылап келди. «Искра» девискээринге хамааржыр Оолдуг-Хем, Пөштүг-Чүрек, Морзуктуг деп тайгаларның кат-тооруу чылдыңна кедергей болур черлер. Эң-не кончуг көк-каттыг чер Хорумнуг-Арыгның үстүндө черлерниң кат-тооруун «өске черлерден» келген кижилеривистин дою болуп турары харааданчыг.

Пөштүг тооруун алыр дээш ыяап ла ужураар, хирээлээр. Көк-каттын, инек-караанын, киш-кулааның сыптарын салбак-салбаа-биле сыкылап, азы демир шүүр-биле үрегдеп, орук-чириктерде октагылапканын кижилер-ла көөр. Чадаарда пөштүн, шивилернин

ХЫНААРЫ НЕГЕТТИНИП КЕЛГЕН

ногаан будуктарындан бээр тонап, үптөп, машинасында салгылап алгылаан Саян артынче бар чыдарын безин каш-даа көөр-дүр мен.

Каттарның сыптарын сыйып, дөстөрүн чүү-даа чок кылдыр таптап баскылап кааптар чорду. Келир үени бодавас, чүгле хүнде алыр-чирип бодаар «төрелдеривис-тир» ийин. Бо дугайында солуннарга хөй удаа бижип келген, ам байдал эрги хевээр. Чижээ, чедир бышпаан тоорукту, чыжыргананы болгаш өске-даа каттарны «демир комбайн» дижиш шүүр-биле үрегдес кижилер чок чүве-дир.

Мооң мурнунда чылдарга

бодарга, Адар-Төш, Кегээн-Булак, Сөөскенниг тайгаларның кандыг-даа каттарының сыптары чолдайгылааш, ара кадып калгылаан. Чайгаар үнер черлик каттарның янзы-бүрү хевирлери үрегдээшкнге таваржып турар. Кат-тоорук быжа бээрге, Саян артындан: Абакандан, харын-даа Красноярскиден хөй чалаттырбаан «аалчылар» кээп турар апарган. Мындыг байдалды өөренип көргөш, чурттакчылыг суурларның девискээринге тускай комиссияны тургузары негеттинип келген.

Арга-арыг ажил-агыйының харысалгалыг ажилдакчылары кабинеттер кадарып орбайн, ха-

рылаар уjurлуг девискээрлерин хайгаарап, төтөглекчилер-биле демисежир болза эки-дир. Аргаарыгже кирер оруктарга тускай хыналда постуларын тургузуп, ол ажилга арга-арыг даамалдарын быжыглаары чугула. Черле ынчаш аң-мең, арга-арыг, кат-чимис, эм оъттар дээш, Тываның байлаан чүү дээр боор. Тыва Республиканың девискээринге бойду камгалалының дугайында хоойлу бар-ла болгай, ооң күүселдези чүге каракка көзүлбөзил?

Ам мырыңай харын Саян артындан келген кижилер каттап, мөөгүлөп, балыктап, аңнап турар апарган. Олар мында егерлер,

балык инспекторлары чок ээн тайгалар деп чүвени кончуг эки билер. Ол хамаанчок солуннарда даштыкы чурттарның туристери республиканың байлактыг черлерин сонургап турар деп бижээн чорду. Ынчангаш мээң саналым, бойду камгалалына хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле хөй-ле албан черлери республикада эндерик, оларның ажылының уг-шиниң дорт башкарып, ажыктыг ажилды чорудар талазы-биле ТР-ниң Чазаа ТР-ниң Бойду курлавырларының болгаш экология яамызынга чогуур даалганы бергеш, күүселдезин хынаары негеттинип келген.

Шойдар ДУВЕНДЕЙ.

Чадаана хоорай.

«Агроулетпур комплекзин хөгжүдери» мурнады көргөн национал төлевилел

ЧЫЛГЫ МАЛДЫ ӨСТҮРЕР

Тес-Хем кожууннуң курциниң «Чодураа» унитарлыг бұдурлгениң даргазы Дарисю Ивановна Данзурун — удуртукчу салымныг болгаш ажил-агыйжы кижии. Красноярскиниң курцие университетиниң Тывада филиалының доозукчузу, эртеми — зооинженер. Төрзөн совхозунга сакманчылап, малчынның дузалакчызынга, селекционер-зоотехниктеп ажилдап келген. 2002 чылдан эгелеп «Чодураа» КУБ-туң директору. Бодунуң арга-мергежилин бедидип, Новосибирск, Красноярск хоорайларга көдээ ажил-агыйларның удуртукчуларынга эрттирип турар курстарны дооскан. «Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйның алдарлыг ажилдакчызы» деп хундүлүз аттын эдилекчизи. «Агроулетпур комплекзин хөгжүдери» мурнады көргөн национал төлевилел-биле чээли алгаш, Дарисю Ивановна уксаалыг чылгы малды Даг-Алтайдан садып алгаш, национал төлевилелдин ийги укланышыны — мал-маган комплекзин түдүп эгелзэн.

— Тыва Республиканың Чаа Чазаа көдээ ажил-агыйны хөгжүдөр дугайында бирги чарлының үндүргениниң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Тыва Республиканың Чаа Чазаа Даргазы Ш.В. Кара-оол ажилының эгезинден көдээ ажил-агыйны хөгжүдөрүнче кол кичээнгени салганын дыка деткир кижии-дир мен. Тываның малының баш санын өстүрер дээр болза, малчыннарның ажилдап-чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузары кол болуп турар. Совхозтар дүжүп турар үеде чүс-чүс кижилер ажил чок артып, хей-аьды бадып, арага-дарыже сундугуп, аажы-чаңы өскерилген. Көдээ ажил-

агыйның хөгжүүрүнге Чазак дузалажып эгелзэрге, кижилер, ылаңгыя аныктар, боданып, боттарының материалдыг байдалын өскерттип, мал-маган азыраарынче сундугуп эгелзэн.

— Дарисю Ивановна, силерниң өг-бүлениң «Чодураа» совхозка кириген үлүг-хуузу улуг бооп турар. Силер база «Чодураа» КУБ-ту беш чыл дургузунда үрүтүнелдиг удуртуп келген силер.

— Ийе, бистиң өг-бүлениң салгал дамчаан малчыннар, чылгычылар болуп турар. Ачам, Иван Симчитович Данзурун, хөй чылдар дургузунда «Чодураа» совхозка бригадирлеп, малчын-

Дарисю Ивановнаның өг-бүлези.

нап келген. Миннип кээримге-ле, ачам хөй кадарып келген. Малчын кижии байыр-наадым, дыштаныр хүн чок, дүне-хүндүс дивес мал-маганын карактап кээр. Чылдың дөрт эргилдезинде мал-маган эки өссүн дээш, ол одарлыг черлерже — кыштагже, чазагже, чайлагже, күзегже — көжер турган. Ынчангаш төрзөн черимниң шупту булуңнарын дыка эки билер мен. Ачам ажилында дыка бердинген, сагыш-човаачал, мал-маган дээнде уйгу-чыдын чок кижии, ынчан-

гаш бистер, уруглары, шупту ооң изин истеп, көдээ ажил-агый шугумунда ажилдап турар бис. Ачам республиканың алдарлыг малчыны, ийи Ленин ордени, Күш-ажылдың Кызыл Тук болгаш Октябрь революциясының ордени, хөй санныг медальдар-биле шаңнаткан. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутатын чыгарып берген. «XX чүс чылдың алдарлыг кижилери» Күрүне номунда ады кирген. Бо чылын 80 харлаар-даа болза, ачам ам-даа омак-сергек, адак-бышкаа чиик.

Угбам, Нина Ивановна, кончуг берге 90 чылдарда «Чодурааны» удуртуп келген. Угбамның ачызында малдың бажы төтөгелеттинмээн, совхоз өске ажил-агыйлар ышкаш буурап дүшпейн барган, харын бут кырында турар. Амгы үеде ол хүндүлүг дыштанылгада, ынчалза-даа арга-сүмези-биле меңээ ам-даа дузалажып турар. Акым, Байыр-оол Иванович, — бүгү назынында чылгычылап келген. «Чодурааның» чылгызы кадалаттынып артканында ооң үлүг-хуузу дыка улуг.

— Аът — эр кижиниң хей-аьды. Тываның сүлде-демдээнде безин аъттын дүрзүзүн чуруп илереткен болгай.

— Бистиң өгбелеривис аътты эжи-биле демей үнелээр, ону мактаар, эргеледип, ажаап карактаар чораан болгай. Эр кижиниң

хей-аьды, тыны аьдында деп анаа эвес чугаалап чораан. Аът дугайын тоолдарга тоолдап, ырларга ырлажып чорааннар. Ынчангаш бистиң совхозтуң бир угланышыны чылгы мал азыраары болуп турары. Чылдан чылче чылгының саны көвүдөп өзүп турар.

— Силерниң ажил-агыйыңарның бұдүрүп турар хымызын чон кончуг эки билер. Хымыс кижиниң кадыкшылынга херек дыка хөй витаминнерни берип турар.

— Шаанда тываларга хымыс айы деп ай турган. Бүдүн ай дургузунда хымыс ижип турганындан тываларга диш аары, хан базышыны, ижин аары деп аарыглар ховар турган. Хымыс эм болуп турар. Ижин-баарны эмнеп, кижиниң организминде артык шлактарны үндүрүп, дыка улуг дузаны чедирип турар. Өкпе аарыын база эмнеп турар.

Бистиң совхоз хымысты үш чыл бурунгаар кылып эгелей берген. Совхозта 30 саар бе бар. Бистиң тыва белеривис хүнде ийи литр сүттү берип турар болза, Даг-Алтайдан садып алган белеривис үш литр чедир берилтер. Бо чылын 4 тонна хымысты кылып белеткээш, садар деп планнап турар бис. Чогуу саарарында дыка бергедешпес-тир бис. Эрткен чылын 40, 38, 39 дугаар садыгларга, «Восторг», крытый рынокка садып турдувус. Балгазының Сойда өкпе аарыглар санаторийинге база дужаап турдувус. Ооң даргазы Рада Чыргаловна Ооржак аарыг кижилерге хымыс-биле тускай эмнээшкенин эрттирерин бодап турар.

— Эрткен чылын «Агроулетпур комплекзин хөгжүдери» мурнады көргөн национал төлевилел-биле чээли алгаш, уксаалыг белерни Даг-Алтайдан садып алганыңар ховар чижектерниң бирээзи болуп турар.

— 2006 чылда Даг-Алтайның Россияга каттышканындан бээр 250 чылынга тураскааткан улуг Эллойин байырынга киржири-биле тыва делегацияны чалаан. Самойлов Хилик-оолович Монгуш, ынчан национал төлевилелдер талазы-биле ТР-ниң Чаа Чазаа Даргазының оралакчызынга ажилдап турган, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының сайыдының оралакчызы Сергей Мең-

Даг-Алтайдан эккелген аъттарның чылгычызы Сырат Чимис.

геевич Оюн, ТР-нің Төлээлекчилер палатасының даргазы Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак суглар-биле кады четкеш келген мен. Уксаалыг мал садып алып деп чугаавыс оон эгелээн. Даг-алтайжылар өскелерге уксаалыг мал-маганын садыксаваас улус болган. Ынчалза-даа Самойлов Хилик-оолович Даг-Алтайның Көдээ ажил-агыйының сайыды-биле чугаалажып, биске садыптарын дугуржупкан.

Байырлал соонда Даг-Алтайга үш кижилерни шилип, садып аары-биле чеде берген бис. Кымдан, кайыын садып алырын дугуржуп четкенвис ол-дур ийин. Чылгы малды садып алып ажил-агыйывыстың ады база билдине берген. Даг-Алтайның Шабалино районундан «Новый путь» хаагылыг акционерлиг ниитилелден алганы-выс бо. Чаа уксаалыг аъттарны олар үндүргеш, новоалтайская деп адап алганнар. Ол ажил-агыйының улуг мал эмчизиниң өөнүң ишти силерниң чаңгыс чер-чурттуунар деп Даг-Алтайның Көдээ ажил-агый ямызынга чугаалаарга, сонургалывыс улгады берген. Эң-не солун чүве — чаңгыскласс-чым Кунуучап Айлаң болган. Эрзиниң Сылдыс суурга 6-гы класска кады өөрөнгөн бис. «Төрелдерим-биле ховар аргыжар-дыр мен. Акымны эккеп көрөм» дээр-ге, албан-биле Эрзинде акызы Кунуучап Орланны тыпкаш, чылгы ап чорааш, дуңмазынга чедирип чордум.

— **Өске черден мал сүрүп алыры амыр эвес, чылгыңарны канчаар эккеп алдыңар?**

— Эрткен чылын күзүн сентябрьның 20-де Тывадан үнгеш, октябрьның 10-да келдивис. Күс дүжүпкөн болгаш, тайгалар баштарынга хар чаапкан, черге одаганып, кончуг түрөп чорааш келген бис. Алтай чуртундан үндүрерде, «КамАЗ» машиналарга аъттарны чүдүрүп алган бис. Кош-Агача районунга чедир оруу дыка эки, асфальтылап каан. Мөңгүн-Тайга чоогунга дүжүргеш, оон сүрүп келдивис. Шупту 20 хире кижилер чораан бис. Иштики херектер ямызындан дуза дилээр-виске, ТР-нің ИХЯ-зының мал

Алдарлыг малчын Иван Симчитович Данзурун.

дээн. Шынап-ла, бичии оол тургаш сурагылыг чылгычы Сергей Ынаалайның чүгүрүк аъттарын мунуп, каш катап бирги черлерни ап келген оол-дур ийин. Эдертп чораан оолдарым Даг-Алтайның бедик дагларында мал-маган кадарып турарын магадааннар. Тыва биле Даг-Алтайның кызыгаарынга Мугур-Сын арт кырынга ламалардан алган хей-аът киискидер туктарын бедик асканнар. Чооду Тулга, Сырат Чимис, Сувандиди Леня, Захаров Василий, Таржай Салим, Кунзек Аруун, Таңгыт Айдын, Ак-оол Артур бодунуң огулун алгаш чораан. Бо оолдар шупту чылгы малга дыка сонургалдыг, оларның аажы-

— «Агроулетпүр комплекзин хөгжүдери» мурнады көргөн национал төлөвилелдин ийги угланышыкыны — мал-маган комплекзин тудуп алыры-биле чээлини база алган мен. Хымыс фермазын туттуруп алдым. Тудугулар керээ езугаар чүгле тудуп берген, ынчангаш иштики, даштыкы ажилдары чедир кылдын-маан, чырык коштунмаан. Чазак көдээ ажил-агыйларның хөгжүлдезинге инвестициялыг программа-биле чээли акшаны үлеп турар. Хымыс фермазын чедир тудуп, хымыс кылыр дериг-херекселди, ону сөөртүр машинаны садып алырынга чээли акша алырын бодап турар кижилер мен.

— **Ийи чыл дургузунда «Чодураа» КУБ-ка уруглар дыштаныр лагерь ажилдап келген болгай. Бо чылын лагерьни ажыдар деп турар силер бе?**

— Ийе, уруглар дыштаныр лагерь бистиң совхозка хамааржып турар. Эрткен чылын ол үш сезон ажилдаан болза, бо чылын чүгле чаңгыс сезон ажыдар деп бодап тур бис. Лагерьге уруглар, колдуунда чединмес өг-бүлелерден, чүгле дыштанып эвес, ферманың ажил-агыйынга дузалажып, инек-хой кадарып, белерни сагжып берип турганнар.

— **Ажил-агыйыңарда шупту каш мал барыл база ажилдап турар ажилчынарыңар дугайында чугаалап көрүнерем, Дарисю Ивановна.**

— Даг-Алтайдан садып алган чылгыңар кышты кайы хире алып алды?
— Даг-Алтайдан шупту 100 баш аът алган мен. Оларны төрөөн чери-биле дөмейлешкек агаарлыг черге кыштадып, кышты хорменди эрттирип алдывыс. Эрткен чылын тараавыстың дүжүдү эки болганы Даг-Алтайдан эккелген аъттарывыска дыка улуг демек болган. Колдуунда аныяк мал, бо чылын 10 хире кулунчактарны алдывыс.

— **Тудуп турар мал-маган комплекзиниң дугайында каш сөстөн чугаалап берип көрүнерем, Дарисю Ивановна.**

— Совхозта шупту 500 баш чылгы, 160 баш инек, 6000 баш шээр мал отчет аайы-биле чоруп турар. Турум ажилчынарым саны 40 кижилер. Олар дээр-ге малчынар, специалистер, чолаачы-трактористер, оон аңгыда немей сезонуг ажилчынарым база бар. Сезонуг ажилчынарыны сакман үезинде, кыргызда, хой чуур үеде, сизен кезилдезинге ажилдап турар бис. Оларның биле туда санажып, колдуунда мал азы тараа, сизен-биле санажып тур бис. Турум ажилчынарывыс-биле ай санында далган, эт болгаш акша-биле санажып турар мен, чогуш шалың тараа-биле өрөм чок. Ажилчынарым дыка кызымак, эки ажилдап турарлар. Чылгычы Оюн Мелестей, инек кадарчызы Ак-оол Артур, хойжулар Лодой-оол Нима, Сидо Сергей, Авыяа Василий үре-түнелдиг хой чылдар дургузунда ажилдап турарлар. Аныяктар ажилдап кээп турарыңа дыка өөрүп турар кижилер мен. Олар хоочун малчынардан дудак чок ажилдап турарлар.

Малчын кижилер дээр-ге ажилыңа кызымак, харысалгалыг, мал-маган азыраарыңа сундулуг, кезээ кижилер болгай. Ынчангаш малчынарым дугайында сагыш човап, оларга ажилдаарыңа таарымчалыг байдалды тургузарын кызыдар-дыр мен. Эки одарлыг черлерин, кожаларын таарыштырып, чамдыктарыңа чурттаар өглерин безин садып берип турар мен. Мээң бодалым болза малчын өг-бүлө саар инектерлиг, хууда шээр малдыг болурун күзээр-дир мен. Удавас совхозка наадым эртер, эки үрөтүнелдиг ажилдааны дээш мурнакчы малчын бүрүзүңге соталыг телефонну белекке бээр деп бодап алдым.

— **Интервью бергениңер дээш улуу-биле четтирдим, Дарисю Ивановна. Ажил-агыйыңар ам-даа сайзыраарыңар күзөп тур мен.**

Тес-Хем кожуунуң «Чодураа» КУБ-ка сургакчылап чорааш, Дарисю Ивановна-ның чайлаанга четкеш келген мен. Орук ара өске аалдарже кирип, оларның амыдыралын айтырып, өглерде хүнден ажилдаар батареяларлыг чырык бары мени сонургаткан. Дарисю Ивановна ажилдакчылары-биле соталыг телефон-биле харылзажып турары база солун болду. Ол үеде кыштаглар турар ховуга өрт эгелей бээр-ге, олар телефон-биле харылзашкаш, күжүн мөөңнепкеш, өжүрүп алганнар. Ховуга өрттү өжүргөн соонда, Дарисю Ивановна мал-маган одарының сизени өрттенгениге хомудап, кышка чедир өтсизен үнүп кээр ирги бе деп сагыш човап олурган.

Интервью болгаш чуруктар Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ.

Саалда мурнуңда белерни кажжаага чыш шап дургузунда тургускаш, саап эгелээр.

Кулунчактарны бичиизинден тура эзер-чүзүңгө өөрөдип эгелээр.

оорлаашкынынга удур эргелелиниң ажилдакчыларын милицияның майору Роман Доржуевич Кууларны, милицияның капитаны Альберт Хунаевич Монгушту бисти үдеп-камгалаарыңа берген. Сергей Мөңгеевич Оюн Көдээ ажил-агый ямызының машиназын болгаш чолаачызын берген. «Малчын» КУБ-туң директору Чодураа Мөңгеевна Монгуш биске улуг дузаны чедирген кижилер. Даг-Алтайже кирер орукту билер болгаш бисти чедирген. Бодунуң оолдарын база өөнүң ээзин, Шимит Дөртен-оолду, эдертп алган. Мөңгүн-Тайганың Хиндиктиг-Хөлүнүң чараш-каазын чүү дээр боор!

Алтай чуртунче кирерде, суурнуң чылгычы оолдары улуг шилилгени эрткен. Кызылдан чорурда, хүрээвисче киригеш, ном номчудуп, хамнарже база кирип алдывыс. Ырак, өске чуртче кирери дээр-ге улуг харысалга болгай. Нурзат Маадыр деп оолду «Адыг-Ээрен» хамнар ниитилелиниң даргазы көргөш, кончуг эки аъттарны мунуп чораан оол-дур

Саар белерниң чылгычызы база саанчызы Оюн Мелестей.

Белерни саарда улуг-биче чок туруптар. Чылгычы Оюн Мелестейниң өг-бүлөзү.

МОНЧАРДАН КАНЧАП УШТУНАРЫЛ?

(диргелип кел чоруур айыыл-халап)

«Наркоуларга – дайын, баштайгы түннелдер» деп «төгерик столду» наркотиктер саарылгазын узуткаарының талазы-биле эргелдип удуртукчулары журналистер-биле эрттирген.

Тыва – лабораторлуг шинчилелдер-биле алгаш көөрге, күштүг наркотиктиг бүдүмелди үндүрүп ап болур чыдыг чашпан үнген де-вискээри улуг черге хамааржыр. Ынчангаш-ла ийикпе, сөөлгү чылдарда соңгаар хоорайлардан ук чашпаны мөөңү-биле садып алыр кижилерни Тываже «аал-даары» көвүдээр. А эң-не дүвүренчиг чүүл – чыдыг чашпаны тыртып, оон кылган сыкырттынар наркотиктиг бүдүмелди ажыглаар аарыг кижиниң санының хүнден хүнге өзүп турары. Шагда чыдыг чашпан үнген черинде денди узай берген турар, ону кым-даа херекке албас дээр чүве. Ам ол чашпан үнген кожууннарның чурттакчы онунуң четтикпейн манаары «дүжүдү» апарган дээрин дыңнап чор мен.

Кедизи барып өөрүнчүг чүвеге эккелбес бо чыдыг чашпаның херээ чүл аан!

Наркотиктиг бүдүмелдер садыгжыларының кончуг хөй акша ойнап ап турар бо «бизнеси» хан-биле холумактыг дээрзин кижилерүзү угаап ажилген турар ужуруг. Оон-биле ону белеткеп, саткаш, чогуур органнарга туттурган «ажылчын күштүн» хилинчектиг салмы, ону ажылгааш, угаан-медерелин ышкынып, кем-херек үүлгеткен аарыг кижиниң орай миннишкини, оглун, кызын чидирген иениң килеңни карааның чагы, наркокурьерниң өлүм-биле холбашкан айыылдыг «ажылы»... дээш, уламчылаар болза, төнчүзү илчирбеленип чоруп каар. А бо коргунчуг мончардан канчап уштунуп болурул?

Чурттуң иштинге наркотиктер саарылгазынга удур ажылды күштелдирери-биле тускай адырны ажытканындан бээр ам келир чылын беш болур. Ынчангаш Чазак тускай сорулгалыг программаларны хүлээп ап, баштайгы чиг эт болур конопля чашпаны узуткаары-биле тускай айларны чарлап, калбак ажылдарны чорудуп, акшаландырышкынны берип турары чогуур түннелдерни бээр ужуруг. Тус чер чагыргалары ол дээш эвээш-биче-даа болза акшаны ал, ажылдарны кылып турар. Гашишти белеткээш, садып турар

кижини туткаш, кеземче херээнге онааштырарга-даа, удазынның ужу көзүлбээнде оон дөмей-ле огулуг түннел үнмези билдингир. Олажыл чүгле эрге-хоойлу органнарының эвес, хөй-ниитиниң киржилге-биле чоруттары күзеничиг. Бир эвес ниитилелге (кижилерге, өг-бүлелерге, аныяк-өскенге...) айыылдыг бо ногаандыкты белеткеп, садып турар кижилерни, оларның турар черин билер болзунарза, наркополицияның бүзүрел телефонунче долгааш, медээни берип болур силер. Оон дугаары – 3-60-50. Силер бо дугаарже долгааш, хамааты хүлээлгенерни күүсетпишаан, чүс-чүс, харын-даа муң-муң кижилерни айыыл-халаптан чайлатканыңар ол болур.

Эрткен чылдың чартында наркопритону тудуп турганы дээш 2 кеземче херээң сайгарып, шииткелди үндүрген болза, бо чылдың 6 айында 5 херекти ажыткаш, суд органнарынче шилчиткен. Ам оларны көрээлиңер.

2007 чылдың май 25-те Кызыл хоорай суду 1978 чылда Казахстанга төрүттүнген, бадылга чок өг-бүлелиг, бичи уруглуг, 14 дугаар ясли-садтың ажылчыны Дмитрий Околеловту наркотиктиг бүдүмелдер садып-саараар «уя» кылып турганы дээш хосталгазын 2 чылда шенелдеге шииткен турган. Ол шииткел аңаа шоолуг-ла дээш чок болганы ол ийикпе, ол бодунуң «сайгарлыкчы чоруун» база катап бүдүү чорудуп тургаш, июнь 30-де наркополицияның ажылдакчыларына катап туттурган. Ам ол «наркоревидист» 2 чылдан эвээш хуусааны тенниг удазыннар шөйгөн бедик херимнер артында хоругдал черинге эрттирери чугаажок.

Россияның хамаатызы, Украинага төрүттүнген, долу эвес ортумак эртемниг, хуу сайгарлыкчы кижиде слесарылап ажылдап турар, оон мурнунда бөлүк улус-биле дугурушкаш, оор херек дээш шииттирип чораан Николай Федяевке хамаарыштыр кеземче херээңни шиитпири бо чылдың июнь 20-ден күштүг болуп кирген.

Федяев дээрзи боду стажыг наркоман болгаш, дамырынче сыкырттары-биле «морфин» дээр наркотиктиг бүдүмелди «таныш эш-өөрүңү» эккелгени чиг эди-биле белеткеп берип, шаңналы кылдыр «артканын» ап турганы илерээн. Кызыл хоорай

суду Н.Н. Федяевтиң ниитилелге айыылдыг үүлгедии дээш 1 чыл 6 айда хосталгазын казып, албадал-биле эмнетпишаан, шыңгы чурумнуг колонияга кеземче херээң эрттирер кылдыр шииткен.

Кызыл хоорайның чурттакчызы, ийи бичи чаштарның иези Эльвира Милохина барык бүдүн чыл дургузунда «аалчыларны» бодунуң бажыңына «уткуп» келген. Ол оий бөлүүнге хамааржыр, дамырже сыкырттыр «табейн» деп наркотиктиг бүдүмелди бодунуң-на чем кылыр өрээлинге белеткээш, «эштеринге» берип турганы дээш хосталгазын 2 чылда шенелде хуусаага казыткан.

1994 чылдан бээр наркодиспансерин учедунда турар Юрий Максимов дээрзи бодунга хереглээр дээш полинаркотиктиг бүдүмелди бажыңына белеткээш, «хереглээр» улуска берип тургаш, наркотиктер саарылгазының хайгааралы чорудуп турар эргелдидиң ажылдакчыларына туттурган. Кызыл хоорай суду оон өг-бүлелин, азыралында назы четпез уруглары барын, база буруузуң долугу-биле миннип турарын өөренип көргөш, 1 чыл 6 ай шенелде хуусаада хосталгазын казааш, наркоманиядан эмнедирин шиитпирге немээң.

Эрткен чылдың төнчүзүндө бо чылдың февраль 20-ге чедир бодунуң бажыңына наркотиктиг бүдүмелдерни белеткээш, саарып турганы дээш Роман Каменковту Кызыл хоорай суду 2 чылда хосталгазын казып, шыңгы чурумнуг колонияга эрттирер деп шииткелди үндүрген. Суд-химиктиг экспертизаның илереткени-биле «морфин» деп наркотиктиг бүдүмел-биле ол наркоманнарны бодунче хаара тудуп ап турганы илерээн.

Үстүнде чижектер шупту бо чылдың чартында илереттинген херектер-дир. Үстүнде ады кирген кижилер, оларның аразында иер-херээжен чаш уруг-дарыы көрүп турда ногаан хоранны белеткеп, чүгле өске кижилерни эвес, бодунуң өг-бүлезин, келир үезин чок кылып турганын чүү деп көөрүл? Оларның ажы-төлүндө кадык салгал өзүп олурар деп ааш кынныры берге-ле боор. Ынчангаш чоок кижилеривисти, жожаларывысты, аныяк-өскенни айыылдыг халаптан чайладыры-биле шупту демниг болуп демисе-жиилиңер.

Айрада МОНГУШ.

ХАЖЫДЫШКЫННАР ИЛЕРЕТТИНГЕН

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы эрткен чартык чылдың дургузунда ажыл, бюджет күүселдезиниң, кышка белеткел болгаш хоочуннар бажыңнарының саң-хөө талазы-биле хыналдазының түннелдериниң дугайында сайгарылгалыг хуралды эрттирген.

Күш-ажыл камгалалы, шалың төлевири болгаш чонну ажылга хаара тударының талазы-биле килдистиң специалистериниң дыңнатканы-биле, эрткен чартык чылдың дургузунда республикада ортумак шалың 10015 рубль болган. Ол-ла үеде хереглекчи өртектер 3 хуу өскен. Доктаамал ажыл-биле 1000 кижилер хандырттыңан.

Хоочуннар болгаш инвалидтер-биле ажыл чорудар килдистиң медээзи-биле, федералдыг даңзыда пенсионерлерниң хөй-ниити транспортунга халас чоруурунга 2 млн. 600 муң рубльди Кызылдың болгаш Ак-Довурактың автотранспорт бүдүрүлгелеринче шилчиттинген. Чам-.....

Чартык чылда республикада ортумак шалың 10015 рубль...... дик категорияларның хамаатыларына бажың садып азы тудуп алырынга көрдүнген 2 млн. 630 муң рубль чоокта чаа шилчиттинген, а ээлчегде 583 кижилер турар. «Күш-ажылдың хоочуну» деп атты тыпсырының хоойлузу бо чылдың майда катап күш кирген. Чоокку үеде комиссия хоочун атка кордал турар 100 кижиниң документтерин сайгарар. Моон соңгаар бо ажыл шыңгы хайгааралга алдынар болгаш үешаанда шиитпирлеттинер дээрзин яамы дагдынып турар.

1,5 харга чедир уруглар пособиелери эрткен чартык чылда чедир төлеттинмейн барган. Оон чылдагааны – пособие алыкчыларының алыс шын саны болгаш кожууннарның киирген чагыларының аразында карышкартыг бооп турарында. Күш-ажыл яамызында, Социал камгалал фондунда болгаш кожууннарда ук четпестерин дараазында болдурбазы-биле кады ажылдакчышкын чоруттунуп турар.

Ажылда кол бергелерниң бирээзи – социал хоргаадал черлериниң бюджет күүселдезиниң дугайында илеткелдерин үешаанда болгаш шынарлыг дужаавын турары. Саң-хөө талазы-биле чүгле Өвүрнүң, Улуг-Хемниң болгаш Кызыл кожуунуң төптери үешаанда илеткээң. Арткаанары бир болза шуут илеткээң, бир болза шынар чок илеткээң.

Кышка белеткел чогуур деңгелден куду дээрзи демдеглет-

тинген. 10 ажыг социал хоргаадал черлери күскү-кышкы одалга сезонунга белеткел планын яамыже дужаваан болгаш илеткелдер чогу ниити байдалды өөренип көөрүңге шаптыктап турар. Капиталдыг септелгеге бо чылын чүгле 6 миллион рубль үндүртүнген. Ол хереглелден оранчок эвээш. Одалга сезонунга чедир 2 ай арткан, ынчангаш шупту бар аргаларны ажылгап тургаш шимченер.

Кызылдың, Хову-Аксының, Хайыраканның хоочуннар бажыңнарының 2004 чылдан 2007 чылга чедир саң-хөө хыналдазы хөй санныг хажыдышкыннарны илереткен. Оон иштинде ажылдакчы-

ларның шалыңын көвүдөдир санап турганы, сорулгалыг акша-хөреңгини өскээр чарааны азы шуут чылдагаан чок үндүр бижээни болгаш өске-даа. «Бюджет акша-хөреңгизин бодунуң кара туразы-биле ажылгаарын соксадыр. Чаңгыс көпеек-даа өскээр чарыттынмас ужуруг. Ону билеп алыр күзел чок улуска хамаарыштыр шыңгы хемчегни алыр» деп, коллегия шиитпирни үндүрген. Коллегия кежигүннери чаңгыс аай бадылаашкын-биле сайытка дараазында саналды киирген, Кызылдың хоочуннар бажыңының директору Р.Д. Донгакты, кол бухгалтери А.Н. Кара-Салды, Хову-Аксы хоочуннар бажыңының директору Л.Ч. Хертекти эргедужаалындан хостаан. Хайыракан хоочуннар бажыңының директору Д.С. Канчыры-оол доңгулда, а бухгалтери Ш.Ч. Сюрюң сагындырыг алганнар. Дерзиг-Аксы психоневрологтуг интернаттың директору Р.М. Сат бодунуң күзели-биле ажылдан үнер дугайында билдиришкенин киирген.

Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының коллегиязы чартык чылда кылыр ажылының планын хүлээп алган.

Маадыр САНДАН, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының парлала албаны.

АТ-СУРАА КӨДҮРЛҮР

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун малчынарның чаңылчаан байырлалы Наадымны чаа аян-шинчи киирер саналды идип үндүргенин өске кижилер-биле бир дөмей деткир кижилер мен. Республика Хүнүн мугурулаан чылдарда азы 2011 чылда суг болза кончуг эки.

Тываның көдээ ажыл-агыйына көскү чедишикиннерни чедип алган кожуунга эрттирер дээңинге хей-аът кирген кожууннар ону чедип алыр дээш шырбайып ажылдаар апаар. Шаг-төөгүден безин алырга, тос кожууннарның байырнаадымнары бир-ле кожуунга эртер турган-на болгай. Оон эки талазы Наадым эрттирерин чаалап алган кожуун Олимпийжи оюннар эрттирген күрүнелер ышкаш атсураа көдүрлүр.

Шаг-төөгүден тыва хүреживисти кагбайн ону улам сайзырадып турарывыстан, оон-биле

төрелдешкек хостуг хүреш дээр ышкаш хүрештерге республикадан дашкаар бистиң мөгелеривис киришкеш, тилекчилерниң одуруунче кирип, шаңнал, макталдарлыг кээп турарына кым өөрүвес боор.

Ону алырынга кол чүве шимчээшкин, белеткел херек болгай. Шаанда амгызы ышкаш күш-дамыр дадыктырар тускайлаң албан черлери, тренерлер турган эвес. Кадыг ажылдар кылыры, көдүрер даштар көдүрери, чылгы мал-биле холдамнажыры турган. Сүт-Хөлдүн шаандагы алдарлыг мөгелери: Шойдан, Шалыгыр, Кертик-оол Ондарлар, Чываажык, Чүвүрек Ооржактар хөй чылгылыг чораннар. Мөгө Дарыжыктың кыр-кыр чүзүнүг чылгызы ийи аскыр чедип турган.

Эрзинден эрткен чылын-хоочуннар хүрежинге шүүлген Ынаалай Сергейниң адазы «Чаа-

орук» колхозтун алдарлыг чылгычызы чорду. Сергей адазын дөзеп, чүс хире чылгы малдыг. Моолдан кээп, биске шүглүп турар мөгелер база-ла хөй чылгылыг боор чорду.

Хүрежи оолдарның эът-хан сайзыралына чылгы мал дыка

Чаадымга уткуштур

салдарлыг. Чүге дээрге, ылаңгыя эмдик чылгы малды мунар кылдыр чаажыктырып өөредиринге кончуг улуг күш үнер. Аътты мунарга, мага-боттан хөй шимчээшкин үнер. Хан-дамырны сайзырадырына дээштиг.

Сөөлгү үеде ера чок бак чүвевис, ол чараш, чаптанчыг, кижиниң амыдыралына деңгээр чүве чок ажыктыг чылгы малывысты төнер чыгызы кылдыр оорлап келдизис. Ол-дээш-дыка хому-даар-дыр мен. Өгбелеривис кырааш, чөнүп өлгөн аъттарының

баштары бедик ыяштарга азып каар езу-чаңылдарлыг чорду.

Моол Арат Республиканың Завхан аймактың Баян-Тес сумунуң Наадым-байырлалына чораш, оон эртип турарын көргөш, шаанда бистиң сумуга база ынчаар эртип турганын сактып кээр чордум. Моол мөгелерниң шыңганары борбак-борбак, ишти тыртып, арга ажылгап билири, бот-боттарына хүндүткелди онзаланып көстүр. Оон чажыды аш-чеминде — эът чиир, бе хымызы ижер. База бир эскерген чүвем, эге чада школазында бир класста шала кырында кидис чаткаш, хүреш кичээлин эрттирер турар болду.

Тыва хүрештиң төөгүзү, амгызы ышкаш аар өртектиг машина-терге, соодукчу, телевизорлар чокка-ла массалыг болгаш бедик деңгелге эртер турганын бо эрткен назынымның иштинде көрүп келдим. Ам «Чаан», «Арзылаң» ат-

тарлыг мөгелеривис кожуун, сумулар кезип шаңнал чүдүрүп алыр чүк машиналарлыг чоруп турар апарган. Көрүп, дыңнап чоруурга, эпчок-даа, харын-даа ыядынчыг боор-дур.

Мен түннелинде, мону чугаалаксаар бодаан ийик мен. Ол шаңналга чарыдап турар хөй акша-төгерики шаанда ажылдап турган кожуун, сумулар төптеринде бөдүүн стадионнарда эгелээш республика найысылалында 30-40 чылдар болган «Хүреш» болгаш «Беш чыл» стадионнарын септел-селиринге чарыгдар болза эки болгу дег.

Ылап-ла күш-культура болгаш спорт аныяктарның күш-дамыр дадыгышыкынын алыр чери, оларның кижизидилгезинге салдар чедирзин деп бодаар болзувусса, оон материал-техниктиг баазанын бирги чергениң кылдыр көөрү чугула.

Серге ОНДАР, күш-ажылдың хоочуну.

Юбилей ЫЯШТЫ ТАРААН, АЖЫ-ТӨЛДҮ ӨСТҮРГЕН

Тываның хоочун журналистеринин болгаш чогаалчыларының бирээзи Куулар Мунзукович Аракчаа чурттап чораан болза, бо 2007 чылдың июльда 85 харлаар турган ийик.

Куулар Мунзукович төрүмелден салым-чаянныг, сонуур-как, чаа чүүлдерге сундулуг кижиге болгаш, бижикке боду өөренип алгаш, билиг-мергежилдин бот-өөредилге-биле үргүлчү байыдып ап чораан. «Улуг улус бижик өөренип турда, оларның артынга туруп алгаш көрүп, үжүктөрү канчаар бижирин билип ап турган мен» деп чугаалаар кижиге.

Чалыы чылдарында ол Тываның Аныяктарының революстуг намынга идепкейлиг ажилдап, баштай эге организация, ооң соонда Чыргакының суму комитетинин секретарына, Өвүр кожуун комитетинин килдис эргелекчинге ажилдап чораан. 1948 чылда совет-партия школазын дооскаш, оон бээр-ле парлалга органнарынга ажилдап эгелзэн. Баштай «Тываның аныяктары» солунга, оон Ном үндүрер черге, сөөлүндө «Шын» солунун редакциязынга ажилдаан. Редакцияларга ажилдап тура, ол төрзүн черинин бүгүле булуңнарынга чедип, чонун амьдырал-чуртталгазы, ажил-ижиге-биле номчукчуларны таныштырып, республиканың экономика талазы-биле хөгжүлдизин долзуу-биле чырыдып бижип, ылаңгыя көдээ ажил-агыйның мурнакчыларының дуржулганын делгереңгей-биле нептередип бижип чораан.

Ном үндүрер черге ажилдап тура, политика база көдээ ажил-агый-биле холбашкан литература-биле чергелештир чечен чогаалдары база очулдуруп турган, чижээлээрге, А.Фадеевтин «Аныяк гвардия» деп романын, В.И. Ленинниң чогаалдарының үш томнарын очулдурушкан.

Куулар Мунзукович кончуг шалыпкын, дүрген ажилдаар, кежээ кижиге чораан, кайы-бир колхоз-совхоз кезип чорааш, оларның ажил-агыйы-биле танышып, мурнакчыларын илередип, оларның биле чугаалажып-хөөрежиң алгаш, сургакчылашкындан кел сал-ла, материалын бижик машиназынга парлап, удур сайырадып алгаш, эртенінде дораан-на редакцияга дужаалтар. Ооң ындыг шалыпкын, ажилгырын, чаныш-сыныш чогуун, шын, чөптүг чорук дээш быжыг турдурушун журналист-эштери «Шын» солунун 70 чыл ою-биле холбаштыр үндүрген номунда кончуг тодаргай, чылыы-биле сактып биззэн.

Совет үеде «Шын» хунун чыгы үнүп турду, аңаа республика-выстың амьдыралын кончуг делгеми-биле чырыдып турган, ылаңгыя көдээниң мурнакчы ажил-шчилеринин дугайында солун очерктер, оларның фото-чуруктары-биле кады бо-ла үнгүлээр чүве. Ындыг очерктеринин авторларының бирээзи ыяап-ла Куулар Аракчаа болурун сактыр-дыр мен.

Көдээ үнүп, үргүлү сургакчылар чымыштыг күрүнө ажилы-биле чергелештир ол чечен чогаал бижир салым-чаянныг кижиге бооп төртүтүнген. Онза чараш чурумалдыг черге төртүтүнгениниң ачызында, Куулар Аракчаа бойдустан өндүр чагаайын, эгээртинмес байлаан бичизинден-не эскерип билген. Ынчангаш ооң аң-

мең, балык-байлаң дугайында уран чечен чогаалдары ооң амьдыралына болган болушкуннар, ужураалдар болур, ол чүнү-даа даап бодаваан, кымны-даа өттүн-мээн, каталтаваан. Экологияның чугула айтырыгларын көдүрүп, бойдушту хайыраалап камгалаар, аңаа чүдүп, чалбарырының дугайында чогаалчының үнгүлзэн, чижээлээрге, «Медээчи куш», «Кажар сыын», «Алдын чуурга», «Сыынак», «Элдептиг киш», «Сыынныг-Дөңгүлек», «Кара-Ашактың кускуну» дээш, оон-даа өске.

Чогаалчының чечен чугааларының орус дылче окулгалары «Улуг-Хем» альманахка үнгүлзэн. Москваның ном үндүрер черинге бир расказы парлаттынган. «Бак сеткил башка халдаар» деп шиизи «Улуг-Хем» альманахка 1968 чылда парлаттынып үнгөн.

Куулар Мунзукович хостуг шактарында игил, бызаанчы чазап, оларга ойнаарына кончуг ынак чораан. А өг-бүлезинге ооң кыл-бас-тутпас ажилы чок, идик-хеп безин даараар.

Чогаалчының ажи-төлү тускай эртемниг, өг-бүлелиг, уруг-дарыгы улулар бооп өзүп келген. Ам уругларының уруг-дарыгы безин 10 ажыг кижиге. Ол оң ажыг кижиниң аразында боттары безин ажы-төлдүг, ажил-агыйлыг апаргылааннары бар. Улуг огу Юрий хөй-ниити ажилдакчызы, политолог, а ортуну – Алдар ужудукчу чораан. Ам оларның кайызы-даа бистин аравыста чогу кончуг-ла харааданчыг. Хеймер огу Анатолий эрге-хоюлу органнарында ажилдап чоруур, чаңгыс кызы Антонина бухгалтер эртемниг. Бистин кенээттеривис болгаш күдээвис база-ла эки кижилер болган. Журналистин ажи-төлү чуртун туду, төрзүн черинин хөгжүлдизинге эвээш-биче үлүүн кирип чорлар, оларның аразында уруувус Антонина биле күдээвис Сергейниң уруглары Вера биле Надя чечен чогаалга элзэн хандыкшылдыг улус.

Чырык чер кырынга Куулар Мунзукович төлептиг амьдыралды чурттап эртип, балалбас исти арттырып каан. Ол ыяшты-даа тараан, бажыңны-даа туткан, оолдарны-даа өстүрген. ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү К.М. Аракчаа парлалгага хөй чылдарда үре-түннелдиг, ак сеткилдиг ажилы дээш чазактың орден, медалдары-биле шааннаткан.

Зоя ЧАДАМБА.
Кызыл хоорай.

Идик баштыг
Италиядан
Изиг байыр

Тыным тудуш
Тыва черден
Дыка ырап келген болдум.

Хары черге боданырга,
Хамык бодал оккур-оккур
Ха-дунма чонун эргиир

Каттыраңнаан тыва кыстар
Караңгы дүн дүшке кирер
Хары черниң ыраа кончуг.

Идик баштыг
Италиядан
Илгип чанар үем келир.

Эргим черим делгеминге
Эзир ышкаш ужуп кээр мен.
Эжим-өөрүм уткуп алыр.

Идик баштыг
Италиядан
Ие черге ээп келдим.

Дүжеп чораан чараш кыстар
Дүлгээзини мени шонмас
Дүштерим-даа Римде каар.

Чылгычы ОНДАР.
Рим-Италия
20-24 июнь 2007 чыл.

Барыын-Хемчик кожуунун Шекпээр сумузунун девискээринде «Каткылыг» деп черде 256 га хемчээлдиг 1-ги категорияның көдээ ажил-агый ажылгалдыг чер участогун садып тур бис.

Участоктун ээзи: А.И. Ламажык, «Каткылыг».

Харылзажыр телефону:
8-963-252-2852.

БЕЛЕТКЕЛ КИДИН ТУЛУК

Тыва Республиканың Чазаның «Монгуш Буян-Бадыргының 115 харлаанынга болгаш IX бүгү делегейниң «Үстүү-Хүрээ» дириг хөгжүм фестивалының байырлыг хемчеглеринге деткимче дугайында» доктаалын чугаалашкан хуралга ук байырлыг хемчеглерниң оргкомитетин тургускан, ооң даргазынга ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Анатолий Дамба-Хууракты бадылаан. Анатолий Партизанович баштаан оргкомитеттин кежигүннери — ТР-ниң Культура болгаш информмастыг политика сайыды Вячеслав Донгак болгаш ескелер-даа эртен неделяда Чөөн-Хемчик кожуунга барып, үстүндө адаттынган улуг ужур-уткалыг хемчеглерге белеткел кайы хире чоруп турарын хынаан. Түннелинде «Үстүү-Хүрээ» дириг хөгжүм фестивалы кожуунун амьдырал-чуртталгазынга улуг салдарлыг болуп турарын демделзэн. Фестиваль болуп эгелзэн соонда, чылдан чылче кожуунда ол үеде кем-херек үлгедиишкннери кызырлып турарын сан-фактылар-биле айыткан.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оолдун «Үстүү-Хүрээ» фестивалын деткип, Чазак ооң тургузукчузу болур дугайында айтырыгы бодал турары чөөн-хемчик-чилерге болгаш бүгү хөгжүмге ынактарга улуг өөрүшкү болганы чугаажок. Бо удаада ТР-ниң Ча-

Юбилейиңер-биле!

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижигович!

Чирээвистиң ханызындан Силерге 65 харлааныңар таварыштыр изиг байырыңар чедирдивис! Силерниң хөй кчиңдирүп, берге целерде Тывага бизнести сайзырадырыңа кириген улуг цлцңер дээш четтирдивис! Тываның сайзыралыңа улуг идиг болур «Курагино – Кызыл» демир-оруунун тудуун ажилдадып эгелзэни Силерниң чаныш-сыныш чок ажылыңарның ачызы-дыр. Бо төлевилелдиң боттанышыкыны – Тываның экономиказының бурунгаар хөгжүрүңүң болгаш республика-выстың Сибирге ат-алдарының улам бедиириниң база бирээ магадылалы.

Рынок экономиказының таваан кончуг берге целерде салып эгелзэш, бо хуннерде ону быжыглап кааныңарга, девискээрлер аразында кады ажилдажылганы сайзыратканыңарны сеткил ханышыкының демделгедивис.

Каң дег кадыкшылды болгаш Силерниң амгы база-ла белен эвес ажылыңарга чедиишкннерни күзеп, Силерниң өг-бүлеңерге, чоок кижилериңерге аас-кежикти, арыг көк дээрни күзедивис!

Бүгүдөгө эки күзээшкннер болгаш хүндүткел-биле, Тыва Республиканың сайгарлыкчыларындан.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижигович!

Юбилейиңер-биле Силерге чиректиң ханызындан изиг байыр чедирдивис. Тыва чонунун бердинген оглу база Тыва Республиканың бирги Президентизи бооп, Силерге бодуңарның чонуңарга чырык цлегер бооп артар, чаагай чоруктуң болгаш быжыг туруштуг чоруктуң демдээ бооп суражгыр силер. Силерге быжыг кадыкшылды, өг-бүлеңерге аас-кежикти, ажил-ижигерге чедиишкннерни күзедивис. «Гаруда» Садыг бажыңы ААН-ниң коллективи.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижигович!

Силерни төртүтүңген хүңцңер-биле изиг байыр чедирбишаан, каң кадыкшылды, аас-кежикти, улуг чедиишкннерни күзеп каар-дыр бис.

Хүндүткел-биле, А.Н.ХЕРТЕК.
Бай-Тайга кожуун.

Культура амьдыралы

зааның үндүрүп бергени 80 муң рубль-биле фестиваль эрттиреринге чугула херек янзы-буру аппаратура саттынган. Федералдыг акша-төгериктен «Россияның культуразы» программдан 50 муң рубль деткимче болган.

Байырлыг хемчээлдерни эрттирериниң биче оргкомитеди база тургустунган. Ында кирип турар эртемденнер Каадыр-оол Бичелдей болгаш Вячеслав Март-оол олар эртем конференциязын эрттирерин белеткеп турар.

Байырлалга даштыкы аалчылар – эртемденнер, журналистер, хөгжүмчүлөр, хөгжүм шинчилекчилери хөйү-биле кээр деп турар.

КОЖУУН ТЕАТРЫ

Июль 20-де Барыын-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалыкта Культура ордузунун чанында хөгжүм-шии театрының ажи-дышыкынынга болгаш ооң чаа шиизиниң премьеразына тураскааткан байырлал болуп эртен. Байырлалга чыылганнар ТР-ниң Чазаның өмүңзизинден Шолбан Советович Иргит байыр чедирип чүве чугаалааш, 50 муң рубльди чаа хөгжүм-шии театрынга деткимче кылдыр берген. ТР-ниң Культура болгаш информмастыг политика яамызындан Надежда Петровна Герман байыр чедиргеш, хөгжүмчүлөр төптү белекке берген. Оон аңгыда Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының коллективи кызыл-мажа-

лыкчыларның театрынга каасталганы белекке сөңнээш, чогаадыкы чедиишкннерни күззэн. Аалчылар шупту кожуун чергелиг хөгжүм-шии театрының ажиттынганын улуг төөгүлүг болушкун деп демделеп, Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы Иван Сааяевич Идам-Сюрюнга, культура килдизиниң начальниги Анатолий Салчакович Конгарга чонунуң культурулг амьдыралынче улуг кичээңгейни угландырып, херек кырында чорудуп турар ажилдары дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Шынап-ла, мындыг ажилчын олуттар кызырлышкыны болуп турар үеде, амьдыраарының шын уг-шин тып, кижилерге ажилчын олуттары тургузуп турары дээрге, канчаар-даа аажок чөптүг чорук-тур.

Кожуунун хөгжүм-шии театрында 14 кижиге бар. Олар режиссер С.Н. Чагар-оолдун тургусканы чогаалчы Эдуард Мижиттин «Иениң ынакшылы» деп шиизин ол кежээ чонга бараалгаткан. Көрүкчүлөр демниг адыш часкаашкыны-биле артистерни уткуп, үдзэн.

Чаа коллективтин өззэн оон мурнунда кожуунун Культура ордузунун агиткультбргадазынга, улусчу театрга болгаш ыры, танцы бөлүүнге ажилдап турган кижилер тургузуп турар. Кол режиссернун олуду хостуг болуп артышаан. Чогуур эртемниг салым-чаянныг удуртукуну кызыл-мажалыкчылар манап турар.

Бистин корр.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

e-mail:shyn@tyva.ru

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: нинтилен-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый — 2-17-09, үлетпүр килдистери — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8258. Чагыг 85.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тывакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызындан Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг куружениг бುದурулгезинге парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияда туружу-биле дүүшөйиң барыш болур. Айыттылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.